

A nemzetközi ideológiai harc és viszonyunk a polgári társadalomtudományokhoz¹

SZIGETI JÓZSEF

A marxista társadalomtudományok elméleti viszonyát a mai polgári társadalomtudományokhoz nagymértékben befolyásolják azok a mozzanatok, amelyek a marxizmus—leninizmus mai helyzetét jellemzik a szocialista országok és a forradalmi munkásmozgalom belső és nemzetközi vonatkozásaiban, s amelyek fejlődésének további lehetséges és kívánatos irányát is körvonalazzák.

A marxizmus súlyos politikai következményekkel járó dogmatikus felfogásának és provinciális elzárkózásának nyilvánvaló csődje után a dogmatikus és revizionista törekvésekkel folytatott kétfrontos harcban valamennyi marxista társadalomtudományban kialakult a fejlődő valóság eleven problémáinak elméleti feldolgozására törő kutatás. E pozitív irányultságot akkor is meg kell állapítani, ha tisztában vagyunk azzal, hogy ezen a téren — akár a legfejlettebb társadalomtudományi területeken is — sokat kell még tenni ennek az irányultságnak erősítésére, szélesítésére és elmélyítésére. Bizonyára hozzájárult az elért eredményhez a szocialista országok társadalomtudósainak az utóbbi tíz évben létrejött sűrűbb kapcsolata, bár ez a kapcsolat nem mindenben alakult kielégítően s főleg nem a benne rejlő nagy lehetőségeknek megfelelően. Hozzájárult a társadalomtudományok marxista szellemű alkotó kibontakozásához a közelebbi megismerkedés a kapitalista országok viszonyai-val és társadalomtudományával is. Nem részletezhetem jelentőségének megfelelően, de kétségtelen tény, hogy a marxista társadalomtudósok sikereket értek el tudományos eredményeikkel polgári környezetben is, s e sikerek hozzájárultak a polgári előítéletektől inspirált, de a saját hibáink által is megerősített, a marxizmusról mint tudományról s a szocialista világról mint konkrét létező társadalmi valóságról kialakított leegyszerűsítő képek, sztereotípiák szétfoszlatásához. Legnagyobb hatásunk e téren érthető módon a nyugati értelmiség körében volt.

Saját helyi problémáinkon túl a nemzetközi munkásmozgalom mély válsága játszott bele abba, hogy a fent vázolt folyamat bonyolultabbá és ellentmondásosabbá vált, hogy a marxizmus alkotó továbbfejlesztésének folyamatában egyre több helyet kezdett elfoglalni marxista szándékú törekvésekben is a polgári társadalomtudomány eszméinek és módszereinek kritikátlan átvétele, a marxista elvekkel való eklektikus egyeztetése — ahol természetesen nem az átvétel lehetősége, hanem a kritikátlanság ellen vagyunk. Tért hódított azoknak a kritériumoknak relativizálódása is, hogy mi tekinthető adott kérdésfeltevéseknél marxista megközelítésnek, mi nem, ami adott

¹ Az MTA I—II. és IX. osztálya 1968. jún. 12-i együttes ülésének főreferátuma.

esetben persze nem könnyen dönthető el, de megvitatása mindig gyümölcsöző. Kialakultak és nem csekély hatást fejtenek ki napjainkban olyan törekvések, amelyek önmagukat „modern marxizmusnak” nevezik, és szembeállítják a „hagyományossal” (E. Fischer). Ez a szembeállítás éppoly kevésbé tartó, mint a polgári művészetfilozófiák jól ismert álradiális különbségtevése a hagyományos és a modern művészet között.

De belejátszott a marxista társadalomtudományok alkotó továbbfejlesztésének bonyolultabbá és ellentmondásosabbá váló folyamatába az imperialista körök érdekeit és irányultságát kifejező „szelektív koegzisztencia” politikája is, amely átvihető és amelyet át is vittek tudománypolitikai térre is bizonyos preferenciák kiépítésével. Beszélünk még később arról, hogy a fel lazítási politikában a belső és külső mozzanatok dialektikus viszonyát hogyan képzeljük el; itt csak azt említeném meg, hogy az ilyenfajta politika spontánul meglevő polgári előítéletek szélesebb bázisára támaszkodhat, ami nem csökkenti, hanem növeli lehetőségeit.

Általában azt lehet mondani, hogy a sűrűsödő gazdasági és kulturális kapcsolatokat tudatos, átgondolt és messzetelektő — gyakorlatilag használható — elgondolásokkal igyekeznek összekapcsolni az antikommunizmus mai ideológusai. Számos más bizonyító idézetből álljon itt csak egyetlen, az ismert szovjetológus és Kelet-Európa szakértő Z. Brzezinsky könyvéből *A megosztottság alternatívájából*, amelyben a kommunizmus iránti hűség jellemző módon mint a kulturális alkotóképesség és szellemi integritás ellenpólusa szerepel: „A kelet-európai államoknak nyújtandó segély esetében . . . fontos, hogy a szállítások mind tartós, mind szimbolikus értékű javakat magukban foglaljanak . . . például a varsói királyi várnak amerikai költséggel való újjáépítése . . . az amerikaiak lengyelországi jelenlétének alkalmas szimbóluma lenne, Csehszlovákiában vagy Magyarországon igen nagy hatása volna egy olyan ajánlatnak, amely gazdasági vezető képző és mezőgazdasági iskolák építésére és fenntartására irányulna, tekintettel azokra a nehézségekre, amelyekkel a kommunista kormányoknak ezeken a területeken most szembe kell nézniök. Az Egyesült Államok és a nyugat-európai nemzetek hasonló gesztusai másutt is jelképes bizonyítékát szolgáltatnák annak, hogy a Nyugat át kívánja hidalni Európa politikai és ideológiai megosztottságát . . . A nyugati ösztöndíjak már eddig is jelentősen hozzájárultak a két oldal értelmiségi közösségeinek közelebb hozásához. Ezzel kapcsolatban azonban feltétlenül meg kell akadályozni, hogy az Amerika által finanszírozott, Amerikában folytatandó tanulmányokat lehetővé tevő ösztöndíjakkal — amelyek után mohón kapnak a keleti országokban és aki ilyenben részesül, óriási személyes tekintélyre tesz szert — visszaélhessenek s az ösztöndíjakat a kommunista rendszer és ideológia iránti hűség megjutalmazására használhassák fel . . . Módszeresebb erőfeszítéseket kellene tenni annak megállapítására, hogy kik azok a tudósok és értelmiségiek, akik már tanújelét adták alkotóképességeiknek és szellemi integritásuknak, s ragaszkodni kellene ahhoz, hogy a Nyugat által finanszírozott ösztöndíjakat csak ilyen és nem más kritérium alapján nyújtsák. Sajnos ettől az elvtől alkalmanként eltértek, ami bizonyos demoralizáló hatást gyakorolt a kelet-európai értelmiségiek közösségére. Amilyen mértékben a kommunista kormányok fokozatosan érzékenyebben reagálnak saját országuk közvéleményére, és amilyen mértékben az értelmiségiek közössége szorgalmazza a Nyugattal való szorosabb kapcsolatokat, olyan mértékben kell nekünk érvényt szerezniük saját elveinknek, s közben állandóan és nyíltan ragaszkodnunk ahhoz, hogy

a szorosabb gazdasági kapcsolatokkal párhuzamosan kell haladniuk a szorosabb és szabadabb kulturális kapcsolatoknak . . . A kívánatos hatás ellenkezőjét érnék el, ha az amerikai politika a jelenlegi kormányokkal való kapcsolatok megjavítására koncentrálná erőfeszítését és elhanyagolná a kelet-európai közvélemény informálását és alakítását” (A Külföldi Kapcsolatok Tanácsának *Atlanti Politikai Tanulmányok Programja* számára készült, 1965-ben megjelent könyvből.)

Nem azért emlegetem ezeket a tényeket, mintha bármilyen vonatkozásban olyan elképzeléseim lennének, hogy a polgári hatás lehetőségét elzárkózással lehetne kiküszöbölni — egy olyan világban, amelyet a kommunikációs eszközök és információs rendszerek ugrásszerűen megnövekedett hatékonysága jellemez. Azért kell szembenéznünk a számunkra kellemetlen tényekkel is, hogy saját valóságos hatásunkat fokozni tudjuk, mégpedig nem csupán egy „ellenfellazítási-terv” értelmében, hanem a marxizmus eszméinek, eredményeinek, a szocialista társadalomtudományi kultúra valóságos vívmányainak pozitív hatáslehetőségeit realizálva. Egyszóval, hogy fokozottan érvényt szerezünk a szocializmus kapitalista világra gyakorolt anyagi és szellemi befolyásának, amelyről nemrégiben Pach Zsigmond Pál oly meggyőzően beszélt.

A polgári társadalomtudományhoz kialakítandó viszonyunkban fontos mozzanatnak kell tartanunk a forradalmi munkásmozgalomnak azokat a napjainkban megvalósulás útjára lépett egységtörökvéseit, amelyek nem egy monolitikus egység visszaállítására, hanem egy új, magasabbrendű dialektikus egység kidolgozására irányulnak az imperializmus elleni harcban. Ebből a nézőpontból lehet a marxizmus és általában a marxista társadalomtudományok belső egységét újrateremteni.

A polgári és szocialista országok közötti tudományos konferenciák vitatapasztalatai is — amelyekről a hozzászólásokban bizonyára szó esik majd — azt mutatják, hogy az objektivitásra igényt tartó rangos tudományos körök nagyobb érdeklődéssel fogadják a marxista intellektuális arculattal rendelkező munkákat, mint a profiltalan eklekticizmust. Ma már nem az érdekli őket, ami talán joggal érdekelhette őket még tegnap, hogy tudjuk-e azt, amit ők tudnak, hanem sokkal inkább az, hogy tudunk-e többet és jobbat nyújtani a marxizmus—leninizmus elmélete és módszere alapján annál, amit saját módszereikkel elérnek.

Ezekről a problémákról szeretnék részletesebben beszélni az alábbiakban, lényegében a saját területemből, a filozófiából, s amennyiben még a filozófia illetékességi körébe esik, tehát általános elméleti-módszertani aspektusaiban, a szociológiából kiindulva. Talán nem csalódom, ha azt remélem, hogy ezek a problémák a társadalomtudomány más területein is érdeklődésre tarthatnak számot, hiszen a marxista társadalomtudományok végső elméleti és módszertani, filozófiai alapjai közősek akkor is, ha a történelemtudományban vagy az irodalomtörténetben, jogtudományban és közgazdaságtanban az ilyen és ehhez hasonló kérdések esetleg más hangsúllyal és más „szerves összetételben” szerepelnek, kiegészülve más kérdésekkel.

1. Kiinduló pozíciók

Fejtegetéseimben a következő három alapvető meggondolásból indulok ki:

1. A marxista társadalomtudományok számára ma is mértékadónak tartom Marx ama megállapítását, hogy a gazdasági-társadalmi alakulatokat és folyamatokat természettörténeti folyamatnak kívánja felfogni, olyan folyamatnak tehát, amely bizonyos feltételek mellett véletlen elváltozásokból szükségszerűségekre, szükségszerűségekből törvényszerűségekre átnövő tevékenységek determinációs láncolatát jelenti, alapjaiban az ember és természet anyagcseréjével. Nem mond ennek ellent az a marxi megállapítás, hogy az ember nemcsak szereplője, hanem szerzője is saját történetének, mivel az a tény, hogy az egyes ember tevékenysége fő vonalában teleologikus, még távolról sem jelenti a társadalmi összetevékenység teleologikus jellegét, amely csak bizonyos történelmi feltételek mellett válik lehetővé, az osztálytársadalmakban egy-egy vezető osztály érdekeinek megfelelően, és fogja át a racionális célkitűzéseket is tartalmazó hamis tudat vagy — a szocialista fejlődésben — az illuzórikus mozzanatok is tartalmazó, de egészében tudományos tudat formáiban a társadalom fő fejlődési folyamatait, illetve az ezek egymáshoz való viszonyában alakuló összfejlődést. Már ez a meggondolás problémánk kellős közepébe vezet bennünket, mivel a dogmatikusan felfogott marxizmus, a voluntarista szubjektivizmus szükséges és jogos, történetileg előbbre vivő kritikája után a fent említett momentumok és a polgári ideológia nyomására, idealisztikus társadalomtudományi nézetek hatására létrejött egy olyan felfogás, amely Marx idevágó nyilatkozatairól tudomást nem véve s elsősorban Engels nézeteit kritizálva a marxizmus eredeti felfogását „naturalizmusnak” tekinti. Így különösen a keresztényekkel és az egzisztencialistákkal folytatott dialógusban merül fel a naturalizmus vádja, illetve marxisták részéről is az a magatartás, amely szabadulni igyekezve ettől a „naturalizmustól”, több-kevesebb sikerrel szabadul meg a marxizmus alulról felfelé futó materialista determinizmusától, amely egyben dialektikus determinizmus lévén egyáltalán nem tagadja, hanem nagyon is feltételezi a kölcsönhatást a gazdasági-társadalmi alapot képező anyagi mozgásformák s az intézményes és ideológiai mozgásformák között. (Ismeretelméleti aspektusában ez az „antinaturalizmus”, mint látni fogjuk, felveti a marxizmus módszertani pluralizálásának és ennek megfelelően irányzatok szerinti pluralizálásának problémáját, amely ma marxista igénnyel is fölmerül.) Valójában naturalizmus az, amit a polgári társadalomtudomány a XVIII. századi földrajzi materializmustól kezdve a közelmúlt és napjaink biologizáló rasszista társadalomelméleteiig, sőt a mikroszociológiában Morenónál és másoknál a mikrofizika elemi részeivel és a részecskék kötési módjával analogizálva művel, nevezetesen hogy az anyatermészet egy-egy darabjának törvényeit kritikátlanul átviszik az ezeknél komplexebb társadalmi-történelmi mozgásformákra. Ezzel szemben Marx éppen azért volt képes természettörténeti folyamatnak felfogni a társadalmi-történeti világ mozgását, mert ennek sajátos, az alacsonyabbrendű általános természeti mozgásformáktól elütő mozgásformáit és törvényeit kívánta megtalálni. Elütő, de egyszersmind kölcsönhatásban levő törvényeit, hiszen a társadalmi mozgásforma alapját is a természeti lényként adott ember és természet anyagcseréje kondicionálja.

2. Második kiindulópontom ennek következménye. Ellentétben azokkal

az elterjedt nézetekkel, amelyek a természettudomány és társadalomtudomány — Windelbandtól és Rickerttől származó, de azóta sokféle formát öltött — szembeállítását abszolutizálják, természettudomány és társadalomtudomány bensőséges dialektikus egységből indulok ki — ugyancsak Marx gondolatának megfelelően, aki végső soron egységes tudományt látott maga előtt, a történet tudományt („Es gibt nur eine einzige Wissenschaft, die Wissenschaft der Geschichte”), amelyet nem mint amorf egységet, hanem mint a természettörténeti folyamatokat fejlődésük eljövendő magaslatán történelmi alakulásukban feltáró természettudományok és a társadalmi-történeti tudományok bensőséges kapcsolatát képzelt el. Ebből a felfogásból következik, hogy a természettudományok társadalomtudományilag is hasznosítható eszközeit, amennyiben a materialista történetfelfogás minőségi nézőpontjainak megfelelően kritikailag alkalmazzák, örömmel üdvözljük mint az összefolyamatok megragadását elősegítő analitikus módszereket.

3. Harmadik megfontolásom — amely érinti a társadalomtudomány fontos specifikumát is — a következő. Tudományos és ideológiai tartalom között éppen a társadalomtudományokban sokkal szorosabb, összetettebb, intímabb, szövődményesebb a kapcsolat, mint a természettudományokban. Heisenberg platonizáló objektív idealizmusát viszonylag könnyű elválasztani a vizsgált természeti jelenségre vonatkozó teóriájától, a Rosztow-féle gazdasági növekedési elmélet objektív kijelentéseit vagy pláne egyes teorémáit már sokkal nehezebb leválasztani egész elméletének ideológiai tendenciájáról. A könnyebb vagy nehezebb természetesen önmagukban szubjektív kritériumok, s mint ilyenek nem elegendők. A természettudományok körvonalazott sajátosságai végeredményben abból következnek, hogy problematikájuk az ember és természet Marx emlegette anyagcseréjéből nő ki és megfontolásaikkal is ide mutatnak vissza. Ezzel szemben a társadalomtudományok az emberek egymás közti viszonyaiból, a társadalmi-termelési viszonyokból nőnek ki, közvetlenül osztálytörékvésekhez kapcsolódnak akkor is, ha az osztályon belüli rétegződés valamelyik pontjához kapcsolhatók, s így vagy úgy, közvetve vagy közvetlenül elkötelezettjei a politikának is. Még a társadalom gazdasági-termelési viszonyait tanulmányozó politikai gazdaságtan is csak ezeken a viszonyokon keresztül — mintegy „fölülről” — jut el a termelőerők szervezetének tanulmányozásához és befolyásolásához, a gazdasági-technikai munkamegosztáshoz. S ha egyes, végeredményben társadalomtudományi jellegű diszciplínák alkalmazásai, teszem a munkapszichológia vagy az üzempszichológia, közvetlenül ki is hatnak a lokális termelőtevékenységre, itt sem pusztán az ember és természet kölcsönviszonyáról, hanem az e kölcsönviszonyban létrejött emberközi kapcsolatokról van szó. Így a társadalomtudományok a társadalmi-termelési viszonyok alakításával, gyorsításukkal (ellenkező esetben lassításukkal), illetve az egyéni és társadalmi tudat állapotának s a nekik megfelelő szervezeti formáknak alakításával hatnak ki az eleven embernek, a szerszámokban, gépekben, automatákban megtestesített holt munka mozgatójának termelőtevékenységére. Mindez rendkívül fontos korunk nagy problémája, a természettudományos-technikai forradalom és társadalmi következményei helyes megértése szempontjából is. Hogy a társadalomtudományok ezen szervezeti és funkcionális sajátosságának körülhatárolása nem jelenti szerepük lebecsülését, arra elégséges magára a marxizmus—leninizmusra hivatkozni mint az új szocialista világ kialakításának legfontosabb szellemi potenciáljára. Talán érthető most már, hogy a társadalomtudományi elméletek,

teóriák és teorémák egészükben ideológiai jellegűek, végső soron osztályérdekeket szolgálnak, ami persze adott esetben nem választható el az osztálytársadalmi fejlődés érdekeinek szolgálatától sem. Ezért az elméletek egészét kell néznünk, s egyes részigazságokat olyan racionális magnak tekintenünk a marxizmus—leninizmus szempontjából, amelyet egy bonyolult szövevényből kell a marxista kritika eszközeivel kiszabadítanunk.

2. A marxi—lenini elmélet mai helyzetének sajátosságához

Viszonyunkat a polgári társadalomtudományokhoz általánosságban ezek az elméleti mozzanatok határozzák meg. Nemcsak abban az értelemben, hogy ezeknek kell meghatározniuk, hanem abban az értelemben is, hogy fejlődésünk szükségszerűségei efelé löknek bennünket abban a világban, amelyben a szocialista és a kapitalista világrendszer s a harmadik világ bonyolult ideológiai kapcsolatai és harca rányomja bélyegét a társadalomtudományi viszonyokra is.

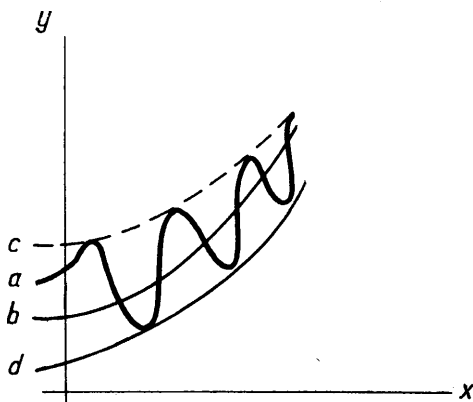
Ahhoz persze, hogy a nemzetközi ideológiai harcban feladatainkat legalább megközelítőleg tisztázni tudjuk, tisztáznunk kell a marxizmus—leninizmus sajátos helyzetét az adott történelmi szituációban. Ma is érvényes Marx koncepciója, Engels és Lenin szavai, a marxista filozófia, a természet és társadalom fejlődéséről szóló átfogó tanítás, amely éppen a fejlődés dialektikus jellegét tudományosan képes számba venni a valóság minden egyes jelenségénél mint fejlődési folyamatnál, s ezért világíthatja meg és szolgálhatja a tudatos társadalmi gyakorlatot. Hogy ezt az alapvető tendenciáját a marxizmusnak mai világunk részproblémáira nem oly könnyű valóra váltani, erről beszélünk még a maga helyén. Tény azonban, hogy a marxi—lenini elméletnek ma olyan felfogása is akad, amely — Gramscit meglehetősen önkényesen interpretálva — egyszerűen a társadalmi praxis filozófiájának tekinti a marxizmust, erre redukálja. Ez a felfogás végeredményben a dogmatikus, voluntarista szubjektivizmus újrajelentkezése dogmatizmusellenes köntösben. Egy szcientista dezideologizálódás után ma nemzetközileg jelenik meg a szubjektivizmus értelmében vett újraideologizálódás. (A jugoszláv *Praxis* folyóirat munkatársainak egy részénél; az olasz *Rinascita* és a cseh *Prace* c. lapok nem egy cikkében, s nálunk is akad erre példa. Nem kétséges, hogy mindebbe erőteljesen belejátszanak a marxizmus—leninizmus Európán kívüli deformációi, elsősorban a „maoizmus”, esetenként hasonló jellegű nyugat-európai áramlatok közvetítésével.) Ez a redukció sem az objektív fejlődésfolyamatok dinamikájának elméleti feltárását, sem a tágabb értelemben vett történelmi gyakorlatot nem szolgálja igazán. A marxizmus a gyakorlatba átvive aktív forradalmiságot jelent, de nem jelent olyanfajta aktivizmust, amely a fejlődés objektív feltételeinek számbavételéről lemondva kívánná forradalmi akciókat létrehozni.

Már Lenin rámutatott arra a szociáldemokrácia opportunizmusával szemben, hogy az imperializmus és a proletárforradalmak korában a társadalom termelőerői létrehozták már azokat az anyagi feltételeket, amelyek között a tulajdonviszonyok létező formái a forradalmi marxista pártok vezetésével a tömegek forradalmi akcióival megdönthetők. Még inkább áll ez napjainkra, amikor a szocialista világ létezése elősegíti a függetlenségi moz-

galmakat és a szociális haladást. Ám a társadalmi és politikai harc előre-haladásának és formáinak minden esetben egyéb specifikus objektív feltételei is vannak, nem pusztán a társadalom anyagi termelőerőinek már elért foka vagy az ezen nyugvó tulajdon és munkamegosztási viszonyok. Ma a szubjektív erők megnövekedett jelentősége nem utolsósorban a társadalmi tudatosság és szervezettség fokától függ, amellyel a valóságos alternatívák megoldásáért harcolnak.

Hogy mit tekintünk adott esetben szubjektív erőnek és objektív viszonyoknak, feltételeknek, az szubjektum és objektum nagyon dialektikus kapcsolatától függ. S ez a viszony — hogy ezúttal csak egy fontos mozzanatot emeljek ki — ismeretelméleti szempontból mozgó, eltolódó centrumú viszony. Ami egy vonatkozásban szubjektum, az más vonatkozásban objektum. Ami egy vonatkozásban feltétel, más vonatkozásban feltételezett. Adott természeti környezetben a zsákmányra leső pók a folyamat szubjektuma a léggel szemben, mert a pók bizonyára tudattalan viselkedése határozza meg az egész folyamat lefolyását. Tehát szubjektum-objektum viszonyáról már a természet világában is beszélhetünk, beleértve a szervetlen természet világát is. Ugyanígy az emberi nem szubjektum a természethez mint objektumhoz képest. De például a prekapitalista osztálytársadalmakban a történelmi folyamat szubjektumai, irányának meghatározói azok az osztályok voltak, amelyek saját bővített újratermelésük érdekében maguk alá igázták, kizsákmányolták s nyersanyagul és munkaeszközül használták fel az emberi nem nagyobb részét. Adott esetben permanens forradalmi küzdelmek szubjektuma a tömegekre ható forradalmi párt. A tudatos erő társadalmi mozgási területe minden esetben abban nyilvánul meg, hogy megrövidítheti az objektív fejlődési folyamatokat, de csak akkor, ha valóban tudatos (a történelmi fejlődés adott fokának megfelelő módon és formákban, tehát akár a hamis tudat formájában is), ha egybeesik az összevetékenységben végbemenő mozgás objektív tendenciáival, törvényszerűségeivel. Ha tudatossága illuzórikus, akkor, ahelyett hogy enyhítené a szülés fájdalmait, meghosszabbítja és elmélyíti őket.

Minden fejlődési folyamat szaggatott is, nemcsak folyamatos. Szaggatottsága minőségi ugrásokat jelent az össz folyamaton belül. De nem mindegy, hogy hogyan fogjuk fel elméletileg szaggatottság és folytonosság viszonyát. A marxizmus—leninizmus mai (Európán kívül és Európában egyaránt színre lépő) anarcho-szindikalizmustól ihletett interpretátorai (hogy az anarchistákról ne is beszéljünk) másképp képzelik ezt, mint a marxisták. Legyen szabad ezt egy matematikai ábrával megvilágítanom. Ábrázolja a forradalmi folyamat szaggatott fejlődését egy (pusztán matematikailag tekintve persze folytonos) egészeben emelkedő, deformált szinusz görbe (a). A folyamat szaggatottságát itt a görbe felemelkedő és leszálló ágai fejezik ki, a nagy nekilendülések és hirtelen, váratlan visszaesések. Szinuszgörbénk lokális maximum- és minimum pontjainak középtékét

1. ábra

összekötve rajzoljunk be egy újabb — parabolikus — görbét, amely tehát a maximum- és minimumpontok között fut (b).

A marxista éppen a fejlődés objektív instanciáinak és szubjektív elemeinek dialektikus kölcsönhatását tudományosan anticipálva s ennek megfelelően cselekedve a középtérték vonalán kíván haladni, amelyet a reális történelmi lehetőség vonalának tekint. Minél helyesebb, átfogóbb, pontosabb a tudományos előrelátás s az ezen az alapon létrehívott akció, annál inkább képes biztosítani a folyamat folytonosságát, a középtérték vonalához való közeledést, az ezzel való időnkénti teljes egybeesést. Ez a folytonosság nem zárja ki, ellenkezőleg egyenesen feltételezi a minőségi ugrást, a görbe hirtelen megemelkedését, forradalmi előrenyomulását, mert ez függvényünk természetéből következik. Miközben a marxista a középtérték lehetséges és valóságos vonalán halad, jobb-rosszabb megközelítéssel csaknem optimálisan képes kihasználni a valóban rendelkezésre álló erőket. Világos, hogy a marxizmus—leninizmus anarcho-szindikalista interpretátora ehhez képest óriási és felesleges erőpazarlással halad. Ez az erőpazarlás kifejeződik abban, hogy a maximum- és minimumpontokat összekötő vonalдарabok összege éppúgy hosszabb lesz a középtértéken futó emelkedő görbénél, mint ahogyan a háromszög két oldalának összege hosszabb a harmadik oldalnál. A teljesség kedvéért vezessünk be még két másik vonalat, a maximumpontokat összekötő felső burkolóvonalat (c) és a minimumpontokat összekötő alsó burkolóvonalat (d). A felső burkolóvonal (c) fiktív, mert a valóságos mozgás a lokális maximum- és minimumpontokat összekötő vonalдарabokon megy végbe, illetve a helyesen felfogott marxizmus esetében a középtérték emelkedő görbéjén. Az anarcho-szindikalista azonban — képzeleti egében és nem a valóságban — a maximumpontokat összekötő fiktív burkolóvonalon halad. Minthogy a csúcsról csúcsra ugrani nem lehet, a kettő közti alázuhanás és az újraemelkedés, a szélső kilengések óriási erőfecsérléssel járnak, s kockáztatják a felemelkedés sikerét is. Ma nemegyszer marxista képzetként találkozunk a felső burkolóvonallal illusztrált elképzeléssel — amely már az anarcho-szindikalizmus atyjánál, Georg Sorel-nél szerepelt, aki a fiktív ugrást maximumról maximumra suite évolutive-nek nevezte —, ezzel helyettesítve a fejlődés marxista dialektikus és materialista felfogását. S nem nehéz felismerni emögött a bergsoni életlendületet, a l'évolution créatrice-t, amelyben minden új mozzanat teremtésszerű hirtelenséggel merül fel. Az alsó burkolóvonal (d) valósága az opportunisták földhözragadtság kifejeződése. Más kérdés, hogy képviselői egy része időnként éppúgy átvált az exaltált álforradalmiságba, ahogyan az anarcho-szindikalista szükségszerűen zuhant bele az opportunizmus mocsarába.²

Ennek az anarcho-szindikalista elképzelésnek mai képviselői — André Gorz pl. két nevezetes könyvében, a *Stratégie ouvrière et néo-capitalisme* és a *Socialisme difficile*-ben — ma már nem feltétlenül a bergsoni irracionizmust fogadják el általános filozófiai alapul, hanem az irracionalista egzisztencializ-

² Ábránk csak a szemléltetés eszköze. Már Lenin szívesen alkalmazta a marxista társadalomtudományban, pl. amikor diagramba foglalta a „kongresszusi harc általános képét” az *Egy lépés előre, két lépés hátra* c. munkájában. Természetesen minden diagram csak korlátozottan fejezi ki a gondolati tartalmat. A forradalmi fejlődés reális vonalát nem feltétlenül parabola ábrázolhatja. Lehet sokkal bonyolultabb is, teszem ábránk színusz-vonala; ebben az esetben a marxista ezen kíván haladni. De nem az anarcho-szindikalista. Az ő mozgási görbéje ismét kilengések sorozata az új görbéhez viszonyítva, útja így ismét „hosszabb” lesz.

mus Sartre-féle változatát. Másoknál, így a legutóbbi munkáiban kifejezetten Bernstein-i gondolatokat felelevenítő Ernst Fischernél a *Macht und Ohnmacht der Intellektuellen* c. könyvében egy sok vonatkozásban irracionalizált kantiánizmus szerepel filozófiai alapként, tehát az a filozófiai elmélet, amely már kezdeteiben sem volt képes számot vetni a fejlődéssel. A marxisták közül ma filozófiailag Roger Garaudyt fenyegeti az a veszély, hogy gondolatvilágát, amelyet esztétikai vonatkozásban már teljesen bevett a soreli mítosz, elárasztja a transzcendencia fogalmának csatornáján, a dialektikus fejlődés Bergson módjára irracionalizáló, minden kategoriális novumot teremtésszerű újdonságként, tehát lényegében éppen újdonságában levezethetetlen és megérthetetlen mozzanatként való felfogásán át a soreli mítosz. Hasonló törekvések tapasztalhatók Olaszországban és a latin országokban, ahol a munkásmozgalom fejlődésének figyelemre méltó ténye, hogy a sorelizmus itt kezdettől fogva jobban hatott, mint saját hazájában, s kezdetei ellen már a jelentős olasz marxista filozófus, Antonio Labriola is szót emelt, aki éppoly jól tudta, mint Lenin, hogy a radikális baloldali revizionizmus édestestvére az opportunisták jobboldalinak. Nem lényegtelen tanulságok ezek napjaink ideológiai harcai számára sem.

A polgári társadalomtudományhoz való viszonyról szólva legalábbis futólag meg kellett említenem ezt a problematikát, mivel az ilyen és ehhez hasonló nézetek jelentkezése a marxizmusban gyengíti azt a kritikai pozíciót, amely egyaránt szükséges a polgári társadalomtudományok tudományos elégtelenségeinek feltárásához és az újonnan felmerülő problémák pozitív marxista kidolgozásához, aholis a két oldal — a kritikai és a pozitív, probléma megoldó — egysége és összefüggése növelné a marxista társadalomtudománynak azt a nemzetközi tekintélyét, amelyet sok vonatkozásban eddig is kivívott.

3. A polgári társadalomtudomány néhány, napjainkban hatékony pozíciója: strukturalizmus, egzisztencializmus

Hogy a polgári társadalomtudományok mennyire a társadalmi-történetfejlődés vagy tetszőleges rész-rendszerei fejlődésükben való felfogásának elégtelenségeitől szenvednek, hogy mennyire ez lehet számunkra a természetes kritikai kiindulópont, akár az osztályok harcáról, a történelmi-politikai mozgásról van szó, akár az eszmék harcáról, akár művészeti és irodalmi irányzatokról, hogy megoldatlan problémáik helyretevését és új szemhatárukba egyáltalán be sem kerülő problémák felvetését mennyire a fejlődésnek mint a belső ellentmondások kibontakozásán nyugvó autodinamizmusnak a koncepciójából kell megejtenünk, azt elegendőképpen bizonyítja már az is, hogy ha egy pillantást vetünk azokra az uralkodó törekvésekre, amelyek messzemenően rányomják bélyegüket a társadalom gazdasági institucionális és ideológiai problémái tárgyalására a polgári társadalomtudományokban. Vizsgáljuk meg ebből a szempontból — a szükséges rövidséggel — a strukturalizmus, az egzisztencializmus és — külön pontban — a polgári liberalizmus egyenes vonalú fejlődéselméletét magasabb síkon feleleveníteni látszó konvergencia-elméletek koncepcióit. Talán nem szükséges kitérni különböző teológiai elméletekre, részben mivel igényük a tudományosságra csak formai jellegű, részben mert önmagában is evidens lehet, hogy Aquinói Tamás vagy Kálvin teológiai-filozófiai elméletének ortodox szellemű felfogásával nem lehet válaszolni a mai kor

problémáira, s kimutatható tény, hogy a pápai enciklikákon túlmenően elméleti igényű teológusok a polgári filozófia egyik vagy másik áramlatában lelik meg modelljeiket, ahogyan a jezsuita Karl Rahner Heidegger egzisztencializmusában vagy Teilhard de Chardin — rendszerének alapjait tekintve — a Bergson-féle évolúciónban.

A polgári társadalomtudományokban több-kevesebb határozottsággal mindig jelentkeznek, éppen filozófiai-metodológiai alapjuk bizonytalansága és — a polgári osztályállásponton és horizonton belül maradó — sokszínűsége, többirányúsága, pluralizmusa következtében az a hajlandóság, hogy egy-egy szaktudomány eredményeit világnézetté öblösítsék — „biológiai”, „fizikai” idealizmus —, vagy legalábbis általános és kötelező módszerre, ahogyan annak idején a mechanika módszertani példaképekül szolgált a társadalomtudományok számára, illetőleg a valóság egész magyarázatára. Ez történik napjainkban, különösen a módszer abszolutizálása vonalán, a lingvisztikából és etnológiából kinövő strukturalizmussal. Lucien Sève a *Pensée* 1967 októberi, strukturalizmus és marxizmus-számában jó jellemzését adja a strukturalista módszer lényegének: „lényegében három struktúra-elv van: 1. a strukturális elemzés csak akkor legitim, ha *kimerítő*, azaz ha lehetővé teszi, hogy számot adjunk magunknak a rendszer totalitásáról és megnyilvánulásainak összességéről; 2. ha minden struktúra szembenálló mozzanatok viszonyában épül fel, mégpedig különösen *bináris oppozíciókból*, amelyekben az elemek egymás közti viszonya *komplementaritásukat* mutatja; 3. szigorúan meg kell különböztetni egymástól a szinkronikus nézőpontot, azaz a rendszer állapotának és működésének adott pillanatban való vizsgálatát és a diakronikus nézőpontot, azaz a rendszer történetének és stádiumról stádiumra való fejlődésének a vizsgálatát. *A szinkronikus nézőpont módszertani prioritása feltétlen*, mert egy rendszer története, legalábbis ha nem korlátozódunk arra, hogy kívülről adjunk számot róla mint események olyan egymásra következéséről, amelyeknek belső kapcsolata megértetlen marad (ez a hisztoricizmus tévedése), a specifikus módja ezen rendszer fejlődésének, amelynek tehát mindenekelőtt a szövedékét kell megismerni, hogy azután esetleg fejlődési folyamatát is megragadjuk.” S ugyancsak Sève mutatja ki, hogy ott, ahol kísérlet történik a hangsúly áthelyezésére a szinkronikusról a diakronikusra, ahogyan Maurica Godelier tette ezt Marxot Lévi-Strauss megvilágításában olvasva újra, ott sem válik érthetővé a rendszer autodinamizmusa, mert nem belső ellentmondásai kibontakozásának, az ellentétek egységének és harcának fényében vizsgálják őket. A struktúra belső, de a fejlődés motorja külső, éppúgy mint a régi mechanikus felfogásban. „A valóságos mozgás reprodukciójának filmszerű folyamatosságából visszaesünk a rögzített képek szaggatott sorozatának síkjára. A dialektika lelke veszett el” — írja kitűnően Sève. S talán nem nehéz felismerni az ilyen ugrások sorozatában végbemenő nem valóságos, csak idézőjelbe tehető „fejlődés” belső azonosságát annak a diagramnak maximumpontjait összekapcsoló burkoló görbével, amelyet az anarcho-szindikalizmusnak mint képzetei egében, nem pedig a valóságban megtett fiktív, útját írtuk le. Nem arról van szó természetesen, hogy itt tartalmilag valamiféle közösséget találhatunk a bergsoni-soreli „suite-évolutive”-ok és a strukturalisták koncepciója között, de a tartalmi közösségen innen és túl a fejlődéssel szemben elfoglalt végső soron polgári álláspont közössége rányomja bélyegét a kispolgári radikális és az akadémiai radikális fejlődés koncepciójára.

Ha komolyan vesszük a szinkronikus nézőpont predominanciáját a diak-

ronikus felett, akkor tág lehetőséget teremtünk az önkényes konstrukciók számára. Egy adott társadalom keresztmetszete adott pillanatban a véletlen és szükségszerű elemek éppen szinkronikusan véve elvileg szét nem választható halmazát jelenti. Lényeg és jelenség, vagy hogy a strukturalisták nyelvéen szólnak, az invariáns momentumok és ezek variábilis megnyilatkozása azért válik szétválaszthatatlanná, mert a lényegi általános és szükségszerű mozzanatok törvényszerű összefüggése csak történelmi fejlődésükben lehetséges variánsaik egymás után kibontakozó totalitásában válik megragadhatóvá. Ha nem az összetartozó jelenségek egymásra következő fejlődési formáiban vizsgáljuk lényegi általános vonásaikat, akkor egyszerűen nincs igazi kritériumunk belső összetartozásukról. Max Weber annak idején ilyen strukturális rokonságot vélt felfedezni a tőkés állam és a tőkés nagyüzem szervezete között. Ha fel is tételezhető mármost bizonyos analógia a kettő között, az ilyen szemléletnél veszendőbe megy először a meghatározó és a meghatározott valóságos függési viszonya, másodsor: „törvényszerű” viszonyra éppen a kettő közötti analógia válik; s ily módon, harmadszor, lehetetlenné válik a tőkés társadalom gazdasági szerkezetének és állami felépítményének kölcsönhatásukban való megértése is. Marx is beszélt természetesen struktúráról a társadalom gazdasági szerkezetével, de institutionális és eszmei jelenségeivel kapcsolatban is. Csakhogy számára a struktúra mindig azonos vagy bővített fokon önmagát reprodukáló mozgás, amely ellentmondásai kifejlődésének bizonyos fokán átsap az önmaga ellentétébe. A mozgó ellentmondásnak, kölcsönhatásnak helyettesítése a komplementaritás formál-logikai, a korrelativitásra visszavezethető elvével már eleve kizárja a valóságos fejlődési folyamatok megértését. A történelem dinamikus változásaiból kiragadható idősík csak a kutatás analitikus szakaszának terméke, amely a módszeres absztrakción nyugszik, mint ilyen a szintézis előkészítése lehet, de csak akkor, ha tisztában vagyunk az analitikus eszközök korlátaival.³ A strukturalizmus mint módszer az önmaga analitikus lehetőségeit téveszti össze a szintézissel, és a szintézishez éppen a dialektika hiányában nem jut el.

Lévi Straussnál, Michel Foucault-nál az emberek egymás közti viszonyából eltűnik a viszonyra lépő ember, s így joggal hangsúlyozzák, hogy módszerük és szemléletük „összeférhetetlen a humanizmussal”. A humanizmus elvi igényével fellépő francia egzisztencialista filozófia, jelesül Sartre esetében fordított helyzet áll fenn. Megmarad az ember, de eltűnik az emberek közötti viszony a maga valóságos társadalmi történeti objektivitásában. Mert az emberi viszonyok Sartre-nál a természetüktől fogva készen adott emberi egyedek összessége, akikben az általában vett ember, az emberi nem mint belső néma struktúra van jelen, a régi filozófiai, antropológiai felfogás napjainkban továbbörzött tehetetelként, és csak utólag összegeződnek társadalommá, belső nembeli képességeik és sajátosságaik exteriorizálásának eredményeként. Sartre közeledése a marxizmushoz ennek a mozzanatnak a kidolgozása s éppen ebben a közelségben mutatkozott meg az a nem lényegtelen távolság, amely a marxizmustól világnézetileg ma is elválasztja. A társadalomnak az egyedekhez és az egyedek különböző csoportjaihoz képest mindenkor külső valósága ugyanis számára egyszerűen az ember belső világának külsővé tétele akkor is, ha visszahat erre a belső világra, mert így mindenképpen a belső marad az uralkodó elem, nem pedig a valóságos társadalmi

³ Vö. Szigeti József: *A magyar szellemtörténet bírálatához*. 269. o.

objektivitás. Szabad talán egy nem Sartre-tól vett példán megvilágítanom ezt. Az emberi tevékenység és a képességek eltárgyasulása, objektiválódása durván anyagi formában s ezért nehezen kétségbevonható módon jelenik meg a termelő eszközökben. Minden további megfontolás nélkül világos, hogy az adott munkaeszközök — a kalapáctól az automata gépsorig — meghatározott tevékenység-módokat tételeznek fel. Sartre nézőpontjából már most ezek az eszközök olyan gondolati-tervezési módokat és tevékenységmódokat tételeznek fel, amelyek megelőzik tárgyi formában való lecsapódásukat, az említett munkaeszközöket. Mi az, ami itt eltűnt? Eltűnt az a determináció, amelylyel az eleven munkából létrejött holt munka visszahat az eleven munkára. Pedig csakis ennek a determinációnak alapján lehet, először, teszem az automata-gépsorok esetében, az addig létrejött munkaeszközök és operációk gondolati újrendezését és egységbe foglalását megteremteni, az automata-gépsort megtervezni; másodszor, csak az extrakorporális munkaeszközökkel végzett munka hozza létre és rögzíti a képességeket és tevékenységeket a szubjektumban és fejleszt olyan újabb és újabb képességeket benne, amelyek egyáltalán nem voltak eleve megadva, hanem csak a szubjektum munkaeszközökkel végzett tevékenységeinek bizonyos fejlettségi fokán merülhetnek fel. Nem egy eleve megadott humánium bontakozik ki az eleven és a holt munka egymást alakító kölcsönhatásában, hanem maga az ember humanizálódik benne és teszi társadalmivá természetileg adott képességeit és társadalmasítja el, vagy, ha tetszik, humanizálja természeti alapokon nyugvó társadalmi létfeltételeit. Ezért Marx az egyes ember, az egyén fejlettségi fokát és képességeit társadalmi viszonylatai összességének fogta fel. Ami nem azt jelenti, hogy az egyén feloldódnék az általánosban és megszűnnék a maga egyedi mivoltában, hiszen minden embernek mások a társadalmi viszonylatai, s ahogyan Leibniz szerint nincs két egyforma falevél, éppúgy nem találni két embert, akinek társadalmi viszonylatai ugyanazok lennének. Az egyént éppen az jellemzi, hogy milyen a viszonya a különböző társadalmi osztályokhoz, rétegekhez, az anyagi és szellemi kultúra átfogó területeihez, egy-egy területből mennyit és milyen mélyen sajátít el és milyen összefüggésben ír rá maga is új vonásokat a társadalom arculatára. A marxizmus számára az antropológia csak egy mozzanata — szerves és elengedhetetlen mozzanata — a történelmi materializmusnak, míg Sartre-nál a történelmi materializmus elemei válnak egzisztencialista antropológiájának mozzanataivá. Az egyének utólagos társadalmi integrációjának elmélete, bár szakadatlanul emlegeti az alternatív élethelyzetek egyéni és történelmi jelentőségét, azért nem tudja megmagyarázni a történelem igazi alternatív helyzeteit, azért nem jut el a társadalmi-történelmi fejlődés igazi fogalmához, mert soha nem tudja és nem is tudhatja megmagyarázni a tömegek közös akaratának kikovácsolódását objektív lélethelyzetük alapján. Az itt mutatkozó problematika kidolgozásában a marxista filozófia ma már a maga kérdésfeltevéseit és válaszait specifikálja egyre konkrétabb területekre — a termelő munkától a tudományos és művészeti alkotásig —, s ha eredményeit kritikailag számbavennénk, meglepő gazdagsággal találkozánk.

4. A konvergencia-elméletek és az antikommunizmus

Látszólag közelebb állnak a társadalmi-történelmi fejlődés tényleges mivoltának megértéséhez azok a társadalmi fejlődéselméletek, amelyeket konvergencia-elméletek néven foglaltam össze. Nem minden fejlődéselmélet

konvergencia-elmélet, de minden konvergencia-elmélet szükségképpen fejlődés-elmélet. A francia szociológiában a fejlődésfogalom pozitíviztikus felfogása Comte óta messzemenően hat szaktudományos vonatkozásban is, és az Annales-iskola egyneműnek természetesen aligha tekinthető törekvései éppen az ökonómiai és szociális fejlődési folyamatok történelmi megvilágításával értek el részeredményeket. Náluk azonban nem konvergencia-elméletről van szó.

A politikai antikommunizmus a nemzetközi tudományos érintkezésben jelentkezik mint kifejezetten politikai ideológia, de nem mindig s az utóbbi időben nem is elsősorban ilyen nyíltan. Az antikommunizmus hagyományos elméleti eszközei ma is elevenek és hatnak. A fasiszta ideológia maradványai és új jelenségei, a rasszista ideológiák különböző változatai, a konzervatív ideológiák, amelyek a forradalom és különösen a szocialista országok fejlődési eredményeinek közvetlen tagadását jelentik, rendszerint (de nem mindig, például de Gaulle konzervatív nacionalizmusa, gloire kultusza esetén egyáltalán nem) összekapcsolódnak a békés koegzisztencia lehetőségének és szükségességének tagadásával; ma is hatékonyak a kapitalizmus közvetlen védelmére beállított s a „totalitárius rendszerek” ellen irányuló liberális ideológiák, amelyek időnként még „magas” filozófiai megfogalmazást is kapnak (például K. Popper *The Open Society and its Enemies*. London, 1952.) s az ezeknek megfelelő specializált irodalom a szocialista államok ideológiai diverziójára (G. Gordon, J. Falk, W. Hodap: *The Idea Invaders*. N. Y. 1963.). Ám éppen a békés együttélés szocialista oldalról kezdeményezett politikájának sikerei és eredményei kulturális és tudományos területen háttérbe szorították — ha szabad egy irányzatot egy névvel jellemezni — a Sidney Hook-féle (*Political Power and Personal Freedom*, 1959.) nyílt, átfogó, világos kommunizmusellenességet s előtérbe kerültek az antikommunizmusnak azok a finomabb és bonyolultabb, a tudományosság igényeihez és érintkezési módjaihoz is jobban igazodó elméleti eszközei, amelyek objektívebbek, mérlegelebbek, a jelen történelmi fejlődésének szocialista és kapitalista tényezőit egyaránt számbavevő képét ígérik, még a fejlődés fogalmait is visszaállítják jogaiba, de gyakorlatilag mégis oda tendálnak, hogy a szocializmus valóságos történelmi szerepét és jelentőségét meghamisítják.

A konvergencia-elmélet legfőbb képviselői W. W. Rostow *Nem-kommunista kiáltványa, A gazdasági növekedés szakaszai* (1960), valamint Raymond Aron *Előadások az ipari társadalomról* (1962) és *Újabb előadások az ipari társadalomról, Az osztályok harca* (1964) c. írásai. Ma is ezek e nagyon felszaporodott irodalom legjellegzetesebb munkái. A konvergencia-elméletek lényege abban rejlik, hogy meghirdetik a szocialista és kapitalista társadalom alapvetően konvergáló fejlődését az ipari társadalom gyors ütemű kibontakozása során.

Minthogy a marxizmust XIX. századnak tekintik sokszor, s a leninizmust mint a marxizmus továbbfejlődését nemegyszer tekintik pusztán gyakorlati mozgalomnak, nem érdektelen egy pillantást vetni ennek az állítólag minden ízében XX. sz.-i elméletnek XIX. sz.-i elméleti alapjára, a spenceri szociológiára. Spencernél jelenik meg a militarizált, katonai típusú, háborús szükségletekre beállított társadalmakkal szemben a javak bőségére beállított ipari társadalom mint kora kapitalizmusának égiesített képmása. A XIX. sz.-i port az elméletéről Bertrand Russel és felesége, Dora Russell verték le 1920 nyarán közös kínai élményeik és „a bolsevik Oroszországban tett tapasztalataik alapján, amikor a kommunizmus még erős és kompromisszumot nem ismerő volt” — *Az ipari civilizációk távlata* (1922) c. munkájukban. Már náluk hangot kap az a felfogás, hogy „a jelenkor fontos ténye nem a kapitalizmus

és szocializmus harca, hanem a harc az ipari civilizáció és a humanizmus között”. Náluk az elmélet még csak objektív tartalmában irányul a tudományos szocializmus ellen, szubjektív szimpátiájuk a szocializmus mellett szól. A szubjektív szimpátia azóta eltűnt, viszont szocializmusellenes élet és jellegét ez az elmélet máig megtartotta, s napjainkban a politikai antikommunizmusnak egyik fontos elméleti alapja lett. Mert bármennyire is a konvergencia-momentumok hangoztatása kerül az előtérbe, ebből a konvergenciából az derül ki, hogy a kapitalizmus mai fejlettségi fokán mindazt teljesíteni tudja, amit a szocializmus legfeljebb ígér, és megfordítva, a szocializmus ígéreteit csakis akkor realizálhatja, ha átalakul a csupán fejlett ipari társadalmaknak értelmezett kapitalizmusba. Nem meglepő tehát, hogy a „nem kommunista kiáltványokat” mint a kommunista kiáltvány kontradiktórikus ellentétét nyomon követi a kontrer ellentét, a „kapitalista kiáltvány” (Kelso — Adler *A kapitalista kiáltvány*), amelynek főgondolata az, hogy korunk társadalma „vegyes” jellege, kapitalista és szocialista volta miatt szenved — meg kell tehát teremteni egy tiszta kapitalizmust.

Vegyük észre a konvergencia-elméletekben a polgári gondolkodás egyik végigvonuló motívumát, a kapitalizmus liberális technicista apológiáját (amelynek csak rossz kiegészítője az emberi bensőségre hivatkozó romantikus apologetika). Az ember és természet anyagcseréjéből kinövő technika viszonylag egyenes vonalú és napjaink természettudományi-technikai forradalmában különösen megnövekedett ütemű fejlődése a polgári felfogás számára elvontan kiemelhető tény, amely mellett az adott társadalom tulajdon- és termelési viszonyai úgyszólván szóhoz sem jutnak. Hogy ez hogyan befolyásolja a tudományos-technikai fejlődést, hogyan hat vissza erre, az még akkor is homályban marad, ha történetesen vizsgálatnak vetik alá, mivel a problémát legfeljebb a technikai-gazdasági munkamegosztás szintjén vizsgálják, nem pedig a társadalmi termelési mód egészébe beágyazva. Szocialista és kapitalista termelési módok állítólagos konvergenciája ily módon annál kényelmesebben mutatható ki, minél inkább eljelentéktelenítik a társadalmi tulajdon és munkamegosztás viszonyait, illetve a módszertani pluralizmus szellemében minél önkényesebben emelik ki a tételük bizonyítása céljára felhasználható egy-egy mozzanatát.

Hogy tényleges konvergencia-momentumok adódnak a mai fejlődésben, még egyáltalán nem zárja ki azt, hogy szocializmus és kapitalizmus fejlődésében a meghatározó mozzanat mindenképpen a divergencia, mely a mai helyzetet tekintve, éppen úgy, mint a távlati lehetőségeket, uralkodó szerepet játszik. Felesleges részleteznem azt, hogy miért és hogyan. Olyan messzevezető kérdés ez, melynek korszakos jelentőségét nem homályosíthatják el sem a külpolitika fontos mozzanatai, teszem érdekeltségünk a szocialista és kapitalista Európa együttműködési lehetőségeinek pozitív realizálásában, amely mindig összekapcsolódik a szocialista és tőkés érdekek harcával, sem a béke megőrzésének feladata, mely a világrendszerek közötti ideológiai harcot és az osztályharc sajátos formájaként értelmezhető társadalmi-gazdasági versenyt egyenesen feltételezi. Ellenkezőleg: a kérdést még élesebbé teszi számunkra az imperializmus időről-időre felerősödő agresszivitása a szocialista országokra, elsősorban a Szovjetunióra rákényszerített fegyverkezési verseny. A fegyverkezési verseny nemcsak az amerikai kapitalizmus reprodukciójának nem lényegtelen elemévé vált, improduktív tőkebefektetések szempontjából, a szocialista fejlődés normális menetének megnehezítése szempontjából is

fontos a kapitalista világ számára. S ez semmiképpen sem elhanyagolható mozzanat olyan körülmények között, amikor a két rendszer egymástól eltérő spontán mozgásából következő nehézségekhez a katonai mozzanatokon túl hozzájárul még a fellazítás tudatos szándéka is. Nem feladatomban ebben az összefüggésben részletezni, hogy milyen széles körben és hogyan, csak ennek általános dialektikáját szeretném kiemelni, minthogy a fellazítás fogalmának kerülése egyfelől, frázisként való használata másfelől éppen a szocialista fejlődés belső és külső feltételeinek valóságos összefüggéseit nem veszi tekintetbe a maguk komplex dialektikájában. Mint a konvergencia-elméletekkel szembenálló tényszerűen adott fontos mozgási formát próbáljuk rögzíteni tehát a következőket. Külső és belső feltételek a termelőerők és a társadalmi viszonyok fejlettségének mai fokán szoros kölcsönhatásban állnak egymással. Az előbb leírt tény, a fegyverkezési kiadások növelésének ránk kényszerítése az imperia-lizmus agresszív erői által, ennek a dialektikának fontos elemét mutatja meg. A belső probléma a szocializmusban a termelőerők fejlődése, a szocialista viszonyok tökéletesítése, a népjólét emelése, a szocialista demokratizmus fejlesztése stb. A külső befolyás ezt nehezíti és zavarhatja. Ebben az esetben tudatos elhatározásokról és politikáról van szó.

Vegyünk egy másik problémát. A szocializmusban is probléma még — főleg értelmiségi vonatkozásban — a nemzedékek egymáshoz való viszonyának alakítása. Bár az osztályantagonizmusok leépülésével, amelyek tehát nem töltik fel a generációs ellentmondásokat, elvileg a probléma kevésbé éles, s a harcoló munkásmozgalom gyakorlata is azt mutatja, hogy a mozgalom szükségképpen nemzedékek egymásra utaltságát, „tapasztalat” és „lendület” kedvező kombinációját eredményezte, a belső fejlődésnek ezt a mozgását nehezíti a kapitalista fejlődésben meglevő, egyrészt az osztályok harcának elkendőzésére mesterséges eszközökkel felfűjt, másrészt éppen az osztály-harc tényleges mozzanatainként erős generációs ellentét spontán áthatása. Itt, ellentétben az előző esettel, spontán mozgás befolyásolja kisebb-nagyobb mértékben a szocializmus mozgását. De mivé alakul ez, ha e spontaneitásra politikai szándékok épülnek rá, s a generációs különbségeket, ezek normális levezetését és feloldását a szocializmusban a polgári világ spontán mozgásán túlmenően a tudatos szándék is zavarja? Nyilvánvaló, hogy ez az ellentéték felfokozódásával járhat. R. Aron könyvének II. része, *Az osztályok harca* lényegében az ilyen és ehhez hasonló problémák távlatait vizsgálja a szocializmusban, a szocializmus iránt korántsem baráti érizzlettel.

A konvergencia-teóriák és a bennük foglalt elképzelés alapján létrejött politikai mozdulatok a szocializmus belső fejlődésének konvergáló elemeit vannak hivatva divergenciákká változtatni azzal az — utópikus — reménnyel, hogy az ellentétes társadalmi rendszerek konvergenciája a magasan fejlett ipari társadalomként egiesített és osztálytalanított tőkés rend egyeduralmát hozza. Ha a különbségekben megnyilvánuló közös mozzanatok vonatkozásában számításba is vesszük ma a szocialista világ hatását a kapitalista világra, éppen a további hatáslehetőség szempontjából a fent vázolt összefüggésről sem feledkezhetünk meg.

5. Elméleti divergencia- és konvergencia-típusok. Marxizmus és marxizálás

A — bizonyára nem teljes — helyzetelemzésből is következtetéseket vonhatunk le a marxista társadalomtudomány számára a polgári ideológiával való harc mikéntjére nézve is. Világos és egyértelmű fellépésre nemcsak az időnként élesebben, időnként elmosódottan jelentkező politikai antikommunizmussal szemben van szükség, hanem az ennek elméleti-eszmei alapjait jelentő marxizmus—leninizmus ellenes filozófiai és módszertani nézetekkel szemben is. Nemcsak ott és annyiban, ahol és amennyiben ezek politikai következményei nyilvánvalóan kiderülnek, ott is, ahol mindez általános elméleti síkon marad. Természetesen anélkül, hogy minden esetben olyan politikai következtetéseket kívánnánk tulajdonítani az ilyen elméleti nézetek hordozóinak, amilyeneket ők maguk esetleg egyáltalán nem vonnak le, vagy nem explikálnak. Nem kevésbé fontos, úgy gondolom, a legkülönbözőbb tudományterületeken éppen a marxista eszmék szaktudományosan is gyümölcsöző lényegének megértésére, hogy ne maradjunk meg a különböző problémák analitikus technikai tárgyalásánál, akár a társadalom struktúrájáról vagy társadalmi jelenségek struktúrájáról, akár műstruktúráról van szó, hanem menjünk tovább a szintézisig, vagy legalább a szintézis igényét és lehetséges formáit vessük fel, hogy megoldásaink újszerűsége világossá váljon.

Nyilvánvaló, hogy társadalomtudományi eredményeink további propagálásának növekvő hatékonysága elsősorban attól függ, hogy milyen tényleges színvonalas eredményeket érünk el a kutatásban. Fontos tény, hogy saját társadalmi viszonyaink bemutatását illetően csak azok a társadalomtudományi eredmények alkalmasak a propagálásra, amelyek a szocialista társadalom és gazdaság működésével és fejlődésével, szellemi életünk konkrét törekvéseivel kapcsolatban a problémákat konkrét, a marxista elmélet és módszer alapján felhasznált tudományos metodikákkal közelítik meg. E konkrét problémák köre rendkívül széles, de nyilvánvaló, hogy a gazdasági tervezés és az ezt realizáló mechanizmusok, a szocialista társadalom osztályviszonyai s az osztályok rétegződése, a politikai hatalom formái és működési módja, a csoportérdekek társadalmi egyeztetése, az egyén helyzete, a művészet fejlődése és különösen a szocialista művészet fejlődési formái és eredményei stb. állanak az érdeklődés középpontjában, főleg a nyugat-európai értelmiség vonatkozásában. Minthogy a szocializmus nem különíthető el a mai világtól, amelynek része, s kölcsönhatásban áll a polgári világgal és a harmadik világgal is, azért kutatásainknak ki kell terjedniök ezek specifikus problémáira is gazdasági, politikai és szellemi vonatkozásban. Nem szorul különös bizonyításra, hogy az utóbbi problémacsoport a saját belső fejlődésünk szempontjából is vitális fontosságú, gazdasági, politikai és ideológiai szempontokból egyaránt, bár lehetőségeink ezen a téren talán korlátozottabbak.

Kritikai viszonyunk a polgári társadalomtudományokhoz nem jelenti azt, hogy megelégedhetnénk az egyszerű nemet mondással, adott esetben nemcsak problémáink racionális magvát kell kimunkálnunk, hanem a marxizmus átfogóbb szempontjaiból kiindulva, a marxizmus autonómiáját ily módon érvényesítve, kell részmegoldásaikat a saját szintézisünkben a helyükre tennünk. Ennek érdekében fokozni kell tudományos tájékozottságunkat a polgári világ társadalomtudományi elméleteinek, koncepcióinak kritikai ismeretében, amelyek a kapitalista társadalom és gazdaság, valamint szellemi élet belső működéséről

dését, különösen pedig a velünk kapcsolatban álló és versengő tőkés organizációk döntéseit és cselekvéseit befolyásolják. Hiszen nyilvánvaló, hogy e döntések és cselekvések — adekvát vagy inadekvát — következményeivel mint gazdasági-társadalmi folyamatok fontos elemeivel a későbbiek során még találkozunk. Éppily fontosnak kell tartanunk a velünk kapcsolatos terveket, elképzeléseket, amelyek tudományos elmélet formájában is jelentkeznek. A gazdasági versengés, a politikai és ideológiai harc feltételei megkívánják, hogy a másik fél taktikai és stratégiai elhatározásait, ezek elméleti alapjait, amelyek kihatnak a tényleges társadalmi folyamatokra, marxista kritikával feldolgozzuk és ismertessük. A polgári társadalomtudomány tényleges eredményeinek kritikai elsajátítása leggyümölcsözőbb bizonyára a társadalmi-technikai munkamegosztást (tehát nem a technikát, amely mint olyan a műszaki tudományok illetékességi körébe tartozik) érintő szférában lehet, mint ahogyan már Lenin is nagy figyelmet szentelt például a taylorizmusnak, ezen kívül a társadalomtudományi megismerés analitikus-technikai eszközeinek vonatkozásában (matematikai módszerek, ökonometria stb.), amelyek a marxizmus kvalitatív nézőpontjainak alárendelve elősegíthetik valóságunk konkrét problémáinak a megismerését, ha nem ragadunk meg a megismerés analitikus stádiumában, hanem az elméleti szintézis előkészítésére szolgáló technikai eszközöket látunk bennük.

Lényegesen más a helyzet az átfogó elméleti általánosításokkal kapcsolatban, akár közgazdaságtudományról vagy szociológiáról, akár politikai tudományokról vagy államtudományokról legyen is szó. A marxizmus kritikai nézőpontjai következetes érvényesítése segítségével kerülhetünk csak abba a helyzetbe, hogy racionális magvukat megtaláljuk.

Az előző pontban vázolt és ezekhez hasonló törekvésekkel, elméletekkel találkozunk a legkülönbözőbb színárnyalatban és vegyületben nemzetközi kongresszusokon is, különösen olyan — filozófiai, szociológiai, esztétikai — kongresszusokon, amelyeken a filozófiai és társadalomelméleti kérdések közvetlenül egybeesnek a szakmával. S még kedveltebb témái az olyan dialógusoknak, amelyeknél adott esetben egyenesen feltételezik, hogy a marxistáknak vagy nincs válaszuk ezekre a kérdésekre, vagy, amennyiben válaszolni kívánnak, szükségképpen a kérdésfeltevések által szuggerált irracionalisztikus válaszlehetőségek irányában távolodnak el saját pozíciójuktól. A Paulus Társaság legutóbbi, 1967. áprilisi dialógusának fő témája a kreativitás volt, amelynek értelmezésében a felszínre kerülő teóriáknak — a katolikus egyházi jellegű teremtésfelfogástól a bergsonizmuson át az egzisztencialista, pszichoanalitikus és kibernetikai fogalmakig és ezeknek egyes marxista igénnyel fellépő résztvevőkre gyakorolt hatásáig — sokfélesége ellenére is világosan megnyilvánult az irracionalisztikus nézetek és a problémát valóságos racionális magvára visszavezető marxizmus ellentéte.

Igaz, nemcsak a polgári pozícióknak és argumentációknak a marxizmusra gyakorolt hatásáról lehet beszélni, hanem arról a hatásról is, amelyet a marxizmus gyakorol a polgári pozíciókra. E kapcsolatban és kölcsönhatásban azonban legalább négy típust kell megkülönböztetnünk:

Először: a nem dogmatikusan felfogott marxizmus—leninizmust, amely valóban alkotóan továbbfejleszti, a ma felmerülő tényleges problémákra, ezek valóságos komplexitására alkalmazza módszerét és elméletét. Nem zárkózik el attól sem, hogy a polgári társadalomtudományban felmerülő analitikus eszközöket bekebelezzze magába s a marxista szintézis céljaira felhasználja, ami

éppúgy feltételezi a polgári elméletek mélyenjáró kritikáját, mint uralkodó ideológiai tartalmuk osztály-, csoport- és történelmi meghatározottságának kimutatását.

Másodszor: egy olyan, teljesértékűnek semmiképpen nem tekinthető marxizmus meglétét is konstatálnunk kell, amelyben elméleti és ideológiai engedmények következtében a tényleges kritika mellőzése miatt az eklekticizmus az uralkodó vonás. Eklekticizmusa rendszerint összefügg a marxizmus-lenini továbbfejlesztésének szuverén figyelmen kívül hagyásával.

A harmadik álláspont a marxizálóké, ahol a marxizálást kifejezetten a szó negatív értelmében kívánom hozzákötni egy létező irányhoz. Nem tekintem tehát marxizálónak (bár a határok elég viszonylagosak) azt a polgári társadalomtudóst, aki a maga felfogásán belül többé-kevésbé eklektikusan a marxizmus bizonyos elméleteit is átveszi, teszem a társadalmi munkamegosztásra, a szociálpszichológiára vagy akár a visszatükrözés elméletére vonatkozó marxi gondolatokat, ami adott esetben több-kevesebb őszinte érdeklődésnek vagy politikai közeledésnek is kifejezője lehet. Nem tekinteném a marxizálást egyszerű divatjelenségnek sem, mint egyesek teszik, akik a nem marxisták divatjának mondják. A marxizáló irodalom korunk sajátos terméke, azon korszaknak, amely a két világrendszer együttélésén és ideológiai harcán alapszik; a littérature de l'ambiguité társadalomtudományi megjelenési formája. A marxizáló irodalom a kétértelműség irodalma; fogalmainak, elméleteinek két- vagy többértelműsége jellemzi. Olyanok ezek a fogalmak és elméletek, mint azok a Nyugaton divatos ceruzák, amelyekre nő van festve. Jobbról nézve állig felöltözött, balról meztelen; vagy, a „technikai forradalom” fejlettségi fokán: ha balról jobbra forgatjuk a ceruzát, vetkőzik, ha jobbról balra, öltözik. Állítsd meg forgását egy ponton, s nem tudod, hányadán is állsz a ceruza-nővel: öltözik-e, vetkőzik-e — ki tudja megmondani? Kelletti-e magát, vagy elzárkózik, esetleg úgy zárkózik el, hogy kelletti magát, vagy úgy kelletti magát, hogy elzárkózik — ki tudja, ki tudhatja? De mielőtt még ceruza-nőnk a végső kétségbeesésbe kergetne, s belefojtanánk magunkat a marxizáló írók tinta-tengerébe, térjünk csak vissza a valósághoz.

Ha a marxizáló irodalom a kétértelműség irodalma is, a marxizmus—leninizmusé nem az. A marxizmus—leninizmus tudomány, amely az eleven forradalmi gyakorlatból nő ki, és ezt szolgálja, a cselekvést, az elmélet által megvilágított társadalmi gyakorlatot. A marxizmus fogalmai is egyértelműek. Akkor is, ha fejlődnek, gazdagodnak, elvontból konkrét fogalmakká válnak, a valóság változásait nyomon követve. Ha egy fogalom uralkodó jelentés-tartalma megváltozik, akkor a marxista ezt világosan megmondja, ahogyan Marx rámutatott „a társadalmilag szükséges munka” fogalma jelentéstartalmának megváltozására a *Tőke* 1. és 2. kötetéhez képest a 3. kötetben. Se dialektikus egyértelműsége nem mérve, amely számot tud vetni a problémák bonyolultságával, a marxizáló irodalom kétértelműsége is egyértelművé válik. Marxizáló irodalom az, amely a marxizmustól távolodik, bár esetleg még közel van hozzá, vagy a marxizmushoz közeledik úgy, hogy makacsul tartja távolságát. Mindkét esetben a közelség-távolság dialektikájával játszik, s polgári, kispolgári osztály-tartalmak kifejezője. Ez a „dialektika” azonban nem a fejlődés dialektikája, hanem az ellentmondások, antinomikus pólusok közötti vergődés, fejlődés helyett helybentopogás, hasztalan víztaposás. Olyan mozgás ez, amelyből nem lehet célbaérés, mert nem a célbaérés a célja. Politikai hangsúlyaiban a forradalmi munkásmozgalom marxista—leninista megoldásaival fordul szembe,

ahhoz nyújt be ellentervet. Adott esetben a politikai antikommunizmus elő-
térbe tölt avantgarde-jának szerepét játszhatja.⁴

Negyedszer és végül azok a polgári társadalomtudományi elméletek,
amelyek nem kívánnak marxistának látszani, de mai világunk problémáira
válaszolva megegyeznek abban, hogy vagy a fejlődés nem igazi, áltörténeti
fogalmával dolgoznak, vagy végső alapjaikban egyenesen szembe fordulnak
a fejlődés fogalmával.

A pozitív megoldást és a negatív kritikát gyakran élesen szétválasztják
egymástól, s feladatait a marxizmus ideológiai offenzívájának pozitív cél-
kitűzéseire hivatkozva nemegyszer úgy fogják fel, mintha a marxizmus meg-
oldásainak pozitív kifejtése többé-kevésbé feleslegessé tenné kritikai szembe-
állításukat a megfelelő polgári elméletekkel. Kritika és probléma-megoldás
véleményem szerint szorosan összefüggének egymással. A materialista dialek-
tika ma is kritikai és forradalmi módszer — az a szocializmus vonatkozásában
is, de kritikája csak akkor valóban forradalmi, ha a szocializmus saját lét-
alapjain való normális továbbfejlesztésére irányul, valódi megoldások és táv-
latok felé mutat. A marxizmusban a kritikai mozzanatok egyfelől sohasem
nélkülözik a pozitív nézőpontokat, amelyek talajáról a kritika történik, más-
felől éppen a kritika arra is hivatott, hogy új kérdésfeltevések kidolgozásával
új pozitív megoldásokhoz vezessen el. Bizonyos, hogy Lenin, mondjuk a *Kik
azok a népbárátok?* c. munkájában, inkább a narodnyik nézetek bírálatát adta
immanens ellentmondásaikat tárva fel és megvilágítva ellentmondásukat
a tényleges valósággal, az orosz kapitalizmus fejlődésének akkor fő vonásaival.
De kritikájának éppen ez az utóbbi mozzanata már mértékül szolgált számára,
s kiinduló pontja volt annak, hogy később *A kapitalizmus fejlődése Orosz-
országban* c. könyvében a narodnyik nézetekkel szembeállítva a maga pozitív
teóriáját teljes mélységében és szélességében kifejtse. Marx élete fő művének,
a *Tőkének* sem véletlenül *A politikai gazdaságtan kritikája* az alcíme. A kapi-
talizmusra vonatkozó nézetek kritikai elemzése mindkettőjüknél eszköz volt
az új problémák bozótjában való eligazodáshoz.

Heine ironikus szava, hogy a kritikai olló nem alkalmas a pozitív alko-
tásra, csak féligazság tehát, mert a kritikai olló a haját kritizálva formálja
anyagát, amikor frizurát csinál belőle. Ha a marxista kritika, mondjuk, meg-
állapítja, hogy André Gorz a *Stratégie ouvrière et néo-capitalisme*-ban a kapita-
lizmus „néo”-jelenségeit absztrakt módon emeli ki, nem vetve számot azzal
a körülménnyel, hogy a „néo”-jelenségek az imperialista állammonopolista
kapitalizmus ismert szövedékébe illeszkednek bele, és éppúgy „felépítményét”
jelentik csak napjainkban, az imperializmus állammonopolista szakaszának,
mint ahogyan Lenin szerint — aki Buharin tiszta imperializmus elméletével
kapcsolatban fejtette ki téziséét — az imperializmus csak „felépítményét”
jelentette a kapitalizmusnak, akkor ebből a kritikai megállapításból az a pozi-
tív feladat következik a marxizmus számára, hogy a mai tőkés gazdasági
valóságot a régi és az új mozzanatok tényleges összeszőződésének viszonyában
tanulmányozza, ezeknek arányait kvantitatíve megállapítsa s a jelen viszo-
nyok dinamikájából kiindulva extrapoláljon a jövő fejlődésre nézve, állítsa fel
azt a prognózist, amely persze mindig csak bizonyos hibahatárokon belül
érvényes.

⁴ Mióta ezt leírtam — ez év márciusában — a marxizáló törekvések szerepe a
franciaországi és a csehszlovákiai eseményekben igazolta ezt a jellemzést s a marxizál-
lás és a marxizmushoz való közeledés megkülönböztetésének jogosságát is.

6. A marxista társadalomtudományok egysége. Módszertani pluralizmus és a marxizmus módszeres pluralizálása

Az ilyen alkotó kritikához hozzátartozik a marxi—lenini elmélet folytonosságának tudata. A dogmatizmus unalmas és terméketlen önismélteléseivel szemben ma már előretört a marxista társadalomtudományokban az eleven problémákra irányuló gondolkodás. Ám ez a gondolkodás részben éppen az új kvantifikációs eszközök társadalomtudományi lehetőségének ígézetében, részben az egyszer már emlegetett polgári ideológiai nyomás hatására hajlamos megfélekedezni arról, hogy minden analízis szintetikus eredmények szolgáltatására hivatott, s hogy a kvantitatív eszközök alkalmazását messzemenően megszüntesse az az elméleti ismeret, amelyet a társadalom kvalitatív felépítéséről a marxizmus—leninizmus eddigi fejlődése alapján birtokolunk. A kvantitatív eszközök alkalmazása ilyen módon olyan elméleti nézőpontok alapján történik, amelyeket abban az esetben is használnunk kell, ha az elmélet eddigi eredményeit az új jelenségek vizsgálatai módosítják, hiszen az új módosító jelenségek újdonságának jellegét és fokát éppen a régi jelenségekhez való viszonyukban definiálhatjuk. S az elmélet fejlődése nemcsak új, a régivel így vagy úgy koherens teoreémák tételezésével, hanem meglevő teoreémák érvényességi körének szűkítésével, esetleg tágításával történik. A meglevő elméleti nézőpontok felhasználása, mondjuk a gazdasági válság problematikájával kapcsolatban, tehát semmiképpen sem kaptafát jelent, amelyre az ellenszegülő tényeket rá kellene húzni, hanem olyan nézőpontokat, amelyekhez képest a kvantitatív és analitikus munka eredményeként jutunk el a szintézisig. Az elmélet fejlődése maga is a valóság fejlődésének vetülete csupán, s a valóság fejlődésének minőségi változásait, új jelenségeit is olyan mennyiségi változások készítik elő, amelyek az újdonságot nem teremtszerűen, hirtelenül, váratlanul — hogy az egzisztencializmus nyelvezetét használjam — a „világba bedobottan” felmerülő újjá teszik, hanem valóságos feltételeinek összességéből kinövő és éppen ezért e feltételek nyomon követése alapján legalább körvonalaiban többé-kevésbé előre látható kategoriális novummá.

A marxista elmélet és módszer alkalmazásának, továbbfejlesztésének a maga belső dialektikus folytonosságában való megértése ma is feltételezi a materialista dialektika szigorú alkalmazását, folytonosságának és szaggatottságának, mennyiségi változásának és minőségi ugrásának szigorú egymásra vonatkoztatását a megismerés fejlődésében. A fejlődés dialektikus gondolata a megismerés folyamatában a gondolat dialektikus fejlődésének és gyakorlati használhatóságának igazi biztosítóka. Ha ez a belső egység, kontinuitás és diszkontinuitás fejlődési egysége hiányzik, akkor a valóságos jelenségek ellentmondásos egységéből az eklektikus gondolkodás az egységnélküli ellentmondások amorf gomolygását varázsolja elénk, amely rendszerint abban fejeződik ki, hogy a valóság mozgásának különböző szintjei — teszem jelenség és lényeg mozzanatai — közvetlenül összekeverednek egymással. A lényegi törvényszerűségtől számonkérjük, hogy miért nem világít meg közvetlenül minden egyes részletjelenséget; a jelenségtől, amelyet közvetítések egész sora igenis hozzákapcsolna az adott törvényszerűséghez, új törvényszerűségekre vélnek következtetni teljesen megalapozatlanul stb. Vagy: a megismerési folyamat oldalán is létrejön a különböző problémaszintek összekeverése, így az analitikus eszközöknek közvetlenül tulajdonítanak szintetikus értéket, s a szintézistől azt követelnék, amit csak az analízis adhat, teszem akkor, amikor a társadal-

n -dimenziós struktúrának tekintik, amelyben a rétegképző szem-
zvetlenül azonosíthatók a társadalom valóságos struktúrájával,
nalízis adott célszerűségi szempontjai ezt az azonosítást még egyál-
teszik lehetővé. A példákat hosszan — sajnos túlságosan —
olni. S végül a megismerés analitikus és szintetikus színvonalának
se maga is felcserélődhet és összekeveredhet az ontológiai szintek-
ontológiáit veszik ismeretelméletinek és az ismeretelméletit onto-
heterogén problémáknak ez a közös szintre helyezése — Marxszal
ellentmondásoknak olyan trágyadombja, amelyből minden és
az ellenkezője egyaránt bizonyíthatóvá válik. Az ellentmondások-
otikus gomolygását, amelyben nem akad olyan táncoló csillag,
szá formálhatná, nyugodtan tekinthetjük módszertani pluraliz-
musnak.

A módszertani pluralizmus — a *Protestáns etika* Max Weberének hatásos
gondolata, amely William Jamesre megy vissza — a történelmi idealizmus és
materializmus állítólagos egyoldalúságait kívánta elkerülni, s a történelmi
kölsönhatások totalitásából esetenként kívánta kiragadni a jelenséget magya-
rázó anyagi vagy szellemi, esetleg anyagi-szellemi és szellemi-anyagi, tehát
ismeretelméleti értelemben semleges harmadikként szerepeltethető mozza-
natokkal. Mivel azonban mozzanatai valóságos dependenciájában éppen az
egészet mint egészet nem tekintette át, utat nyitott annak az önkénynek,
az interpretátor szabad szuverenitásának, amely szükségképpen elvezet az
ellentmondások előbb leírt trágyadombjához. A módszertani pluralizmust
éppen a weberi szociológia marxizáló felhasználói gyakran tekintik ma marx-
izmusnak, s valljuk be, nem minden hatás nélkül.

A marxista és polgári ideológia mai harcának fejlett és bonyolult szintjén,
amelyben mindegyik fél kényszerűleg átvehet és át is vesz egyes mozzanatokat
a másik fél fegyvertárából, a módszertani pluralizmus jelenti a marxista—
leninista elmélet és módszer alkotó továbbfejlesztése útjában a talán legfonto-
sabb akadályt.

A módszertani pluralizmus nem tévesztendő össze ideológiai ellenfeink-
nek a marxizmus pluralizálására vonatkozó törekvésével, de ennek fontos
eszköze, elméleti alapja. Mert ha a marxista elmélet mint gazdagon artikulált
rendszer egyes elemei kilépnek a maguk funkcionális helyéről és önállósulnak
az összes többivel szemben, akkor máris megszűnt a marxizmusnak az a belső
egysége, amely elméleti és gyakorlati jelentőségének az igazi biztosítéka, meg-
szűnt a jelenségek a maguk (mindig csak relatív) totalitásában való megisme-
résének lenini kötelezettsége, a törekvés a mindenoldalúságra, amellyel egye-
dül adhatni számít a valóságos fejlődési folyamatokról és a folyamatok által
támasztott praxis-szükségletekről. A marxizálók népes serege ma sokkal inkább
mint valaha a marxizmus dekompozíciójára törekszik, egyes, az egész össze-
függésbe beleilleszkedő elemeinek a szétválasztására, egymástól való izolálá-
sára, aminek eredményeként megmaradhat ugyan egy-egy részlet, de hiá-
nyozni fog — Goethével szólva — a belső szellemi kapocs. Így lesznek egy-
mástól teljesen független diszciplínák, teszem, történet-filozófia és társadalom-
ontológia, így állítják szembe a történelmi materializmust és a politikai gaz-
daságtant, így látják egymás tagadását a természetdialektikában és a tár-
sadalomdialektikában stb. Így lesz a marxizmus ellen szolgáló érv teszem
Habermasnál, hogy a XIX. sz. éjjeliőr-államára még vonatkozhattak Marx
szavai, amely szerint az ökonómia alap meghatározza az állami felépítményt,

mert erre a korszakra ökonómia és állam különbsége jellemző az előbbi mindenhatóságával, az utóbbi tehetetlenségével, de a XX. században a marxisták által is elismert állammonopolkapitalizmus léte szerint már önmagában is megcáfolja a marxi elképzelést, hiszen állam és gazdaság olyan összefonódása megy végbe, amelyben csak a módszertani pluralizmusnak megfelelően, tehát szituációról szituációra lehet megállapítani, hogy melyik feltételezi a másikat. Hogy alap és felépítmény között egy, a korábbinál bizonyára szorosabb, dialektikusabb kölcsönhatás is lehetséges, amelyen belül az alap az erősebb, erről a materialista dialektika hiányában nem kell tudomást venni. Ezért játszik olyan nagy szerepet — mint ezt nemrégiben Kröber kifejtette — a dialektikaellenesség napjaink marxizmusellenes törekvéseiben.

A marxizmus pluralizálása egymásnak ellentmondó egyaránt jogos irányzatok elismerését jelentené a marxizmuson belül. Amennyire kétségtelen mármost, hogy egyazon problematikát, teszem az állammonopolista kapitalizmus vagy a süllyedő profitráta problémáját különböző aspektusaiban, vagy egyazon aspektusában is elütő eredménnyel lehet kutatni, éppoly kétségtelen az, hogy a kutatás eredményét, az egymással szembenálló elméleteket nem tekinthetjük végső tényeknek, mivel a további elméleti megfontolás és a gyakorlat igazságértéküket végül is kimutatja az egyik teóriát jobbnak, átfogóbbnak mutatva a másiknál. Az imperializmus elméletével foglalkozó Rosa Luxemburnak, Hilferdingnek vagy Leninnek eszébe sem jutott a marxizmus pluralizálását kívánatos célnak tekinteni, csak azért, mert nézeteikben lényeges különbségek és ellentétek voltak. Más kérdés, hogy a gyakorlat Lenin elméletét igazolta. Egyszerűbb a helyzet, ha a közelítésmódok pusztán az analitikus eszközök tekintetében különböznek egymástól, azaz önkéntesen és tudatosan vállalják egyazon probléma egyoldalú megvilágítását; mert itt a szükséges metodikai önkorlátozás — teszem bizonyos statisztikai, gazdaság-statisztikai idősorok kidolgozása mint a szintézis nyersanyaga — már önmagában is és korlátozott céljainak világos kimondásával is utal az egyéb metodikai nézőpontokból megejtett vizsgálat és az elméleti szintézis szükségességére.

Ha a polgári tudományban az ilyen fajta egyoldalúságokat tudományos diszciplína létrehozásának tekintik, tehát abszolutizálják és önállósítják, ez sokkal inkább a polgári tudományos nagyüzem versenyszükségleteiből, presztizstörekvéseiből, mint a tudományos munkamegosztás belső természetéből fakad. A mai marxizmusnak, amely nem kíván lemondani a polgári tudomány fejlődésének ismeretéről és befolyásolásáról sem, e tekintetben kettős nehézséggel kell tehát szembenéznie. Egyfelől azzal a nehézséggel, hogy a polgári tudományos nagyüzem említett sajátossága spontán mozgásában is kihat a marxista társadalomtudomány saját mozgására, másfelől, hogy ez a spontán hatás párosul és érzékelte meghatványozódva érezteti erejét a marxizmus dekompozíciójára beállított tudatos pluralizáló törekvésekkel. A marxista társadalomtudományok belső egysége és dialektikus egymásrataltsága, közös filozófiai, elméleti és módszertani alapjuk a különböző problémák megoldásában, ebből következő nagyobb együttműködési lehetőségeik, interdiszciplináris kapcsolataik fokozása, a tudományos diszciplináris tagoltságból s ezen belüli munkamegosztásból következő egyoldalúságok tudatos korrekciója teremtheti meg a legjobb feltételeket a valóságos problémák kidolgozásához és megoldásához.

7. A polgári tudományos nagyüzem és a felvevő közeg ideológiai arculatának megismerése

Említettem már a polgári társadalomban létrejött tudományos nagyüzemet és ennek egyik vagy másik sajátosságát. S láttuk azt is, hogy nemcsak mi hatunk a polgári társadalomtudományokra, hanem azok is hatnak a szocialista társadalomtudományokra, s ez utóbbi átvétel nem mindig szerencsés. Nemcsak ideológiai vonatkozásban, hanem magatartás, munkamódszerek, csoportosulás tekintetében sem. A polgári világ legfejlettebb tudományos nagyüzeme ma kétségtelenül az Egyesült Államokban van. Formái, munkamódszerei kihatnak Nyugat-Európára és ránk is. A „vén Európa” tudományos életének megszokott Autoritáts- und Gefälligkeitszitatjait napjainkban felváltották, nálunk is egyre erősebben érezhetően és agresszívebben, a csoport- és klikkcitátumok, annak a nem is teljesen alaptalan meggyőződésnek jegyében, hogy ha néhány ember éveken keresztül csak egymás munkáira hivatkozik, egymást idézi és kommentálja, elhanyagolva a tematikájuk körébe eső, de facto felhasznált más műveket, akkor már olyan tudományos presztizsre tehet szert, hogy jelentős tudományos iskolaként legalizálódhat.

A polgári tudományos nagyüzemmel való növekvő érintkezésünk és kapcsolatunk, amely persze sok vonatkozásban nemcsak tudománypolitikai, hanem általános politikai célszerűségeknek is alá van rendelve, véleményem szerint megkívánná ennek behatóbb megismerését nemcsak az ott levő szervezeti formák, munkamódszerek, intézmények tudományos-technikai célszerűsége szempontjából, hanem abból a szempontból is, hogy mindez hogyan rendelődik alá a polgári társadalom antagonisztikus mozgásformáinak, mi az, ami specifikusan polgári bennük, és hogyan funkcionálnak a szocialista és kapitalista világrendszer érintkezésében és ideológiai harcában. Úgy tudom, ilyen irányú kutatások folyamatban is vannak. Az ilyen irányú ismeret nemcsak a szocializmus tudományos nagyüzemének sajátosságai megismeréséhez járulna hozzá közvetve, hanem előmozdítaná azt is, hogy jobban tudjunk hatni arra a közegre, amelyre hatni kívánunk.

Tudjuk azt, hogy az elmúlt évek különböző társadalomtudományi nemzetközi rendezvényein, így a történészek gazdaságtörténeti konferenciáján, a történeti tényanyagot sokoldalúan elemző, a kvantifikáló és összehasonlító módszert is alkalmazó marxista történészek komoly elismerést szereztek. Munkáikat a kelet-európai agrárfejlődésről, az ipari forradalomról, a tőkés gazdasági növekedés történelmi útjairól vagy a nemzet társadalmi alapjairól az objektivitásra igényt tartó tudományos körök nemcsak elismerik, hanem eredményeiket részben elfogadják és hasznosítják is. Ugyanígy más társadalomtudományok területén. De hogy a történettudománynál maradjunk, nem kis számban találkozunk nyíltan ellenséges nézetekkel, marxizmusellenes propagandával vagy olyan tudatos elhatárolódással is, amely kimondja, hogy mit tart munkáikban reálisnak, megalapozottnak, s mit nem, ahol az utóbbi kategóriában rendszeresen megjelenik a történelmi fejlődés marxista osztályszemléletének bírálata vagy a történelmi törvényszerűségek elvetése.

Ha ezeket a magatartásformákat összekötnénk intézményes háttérükkel, valamint az imperialista körök politikai és ideológiai mozgásával, bizonyára jobb feltételek között vethetnénk fel a hatás és a szükséges vita kérdéseit. Tényleges eredményeinket, elért hatásainkat ugyanis csak akkor tisztázhatjuk a valóságnak megfelelően, ha esetenként a fellazítás problematikáját is meg-

látnánk mögöttük. Bizonyára nem véletlen, ha a nyugatnémet Osteuropa-intézetek, amelyek működtetésének — hosszú időn át nem is leplezett célja — a marxizmus, a szocialista országok tudományosságával szembeni nyílt eszmei harc, az utóbbi időben érezhetően változtattak tudományos véleményük jellegén, s a polémia éles, olykor világosan tudománytalan módját egyre gyakrabban egészítik ki az árnyalt, bizonyos tudományos eredményeket elismerő, ám a sajnálkozó „aber”-ekkel sem takarékoskodó megnyilvánulások. S mindannyian ismerünk olyan kritikai megnyilatkozásokat saját vagy munkatársaink munkáival kapcsolatban, amelyekben a marxizmus alapján elért eredményeinket egy „nevertheless” vagy „however”-fordulattal nem a marxista módszer alapján — és csakis annak alapján elérhető — eredményekként kezelik, hanem mint annak ellenére, pusztán a szerző tehetsége és felkészültsége megnyilvánulását. A valóságban két egyformán felkészült, egyforma tehetségű ember közül az, vagy, ami ugyanazt jelenti, egyazon ember ugyanazon tehetséggel és felkészültséggel rendelkezve akkor ér el maradandóbb tudományos eredményeket, ha magasabbrendű elméleti és módszertani megalapozottsággal dolgozik.

A probléma annál világosabban felmerül, mert a nevertheless vagy however említett fordulatai becsléletes tudományos partnereinkben is létrejöhetnek spontán módon a bennük élő polgári előítéletek alapján. Ezt a fajta spontaneitást azonban végül is lehet terelni, irányítani tudatos kulcs emberek és kulcsintézmények vagy intézmények kulcscsoportjai segítségével, lehet teremteni olyan cikk- és könyvkeresletet, amelyben a dezideologizáltság vagy akár a marxizálás értelmében vett reideologizáltság a közlés kimondatlan vagy (ritkábban) kimondott előfeltételeként szerepel stb. A kérdés természetesen nem merül ki ebben, hiszen az érdeklődés motívumai rendkívül sokfélék az egyszerű tájékoztatói igényektől az objektív tudományos értékelésen át az előbb említett motívumokig. De úgy hiszem, mindenképpen ránk, elsősorban az akadémiai társadalomtudományi intézetekre rója azt a feladatot, hogy elemezzük azoknak a számunkra fontos intézményeknek, folyóiratoknak, tudományos irányzatoknak, konferenciáknak tudományos-ideológiai arculatát, amely arculatból esetenként a sokféle vonás ellenére is kidomborodik majd egy-egy faculté maitresse, ha minden elfogultság nélkül, de marxista alapossággal és sokoldalúsággal elemzünk.

Nem pusztán a szélsőségek érdekesek, hanem az árnyalatok és átmenetek is. Világos teszem, hogy a Szabad Európa Rádió által kiadott *East Europe* folyóiratnak kimondott és közvetlen rendeltetése a fellazítás, vagy hogy az USA legtöbb egyetemén és tudományos intézetében seregestől vannak olyan csoportok, amelyek Kelet-Európa szocialista országaival csaknem olyan behatóan foglalkoznak, mint a Szovjetunióval, a mindenkorai politikai vonalnak megfelelően. Míg ezzel szemben Franciaországban az alkalmazott gazdaságtudományi Intézet munkásságát (Perroux professzor igazgatásában) nem kifejezetten hasonló szándékoktól vezetve, hanem a polgári tudományosság objektivitás-igényeivel végzi. Az ilyen ideológiai terepismereten alapuló kapcsolat gyümölcsözőbben járulhatna hozzá ahhoz, hogy a polgári tudomány egyes hasznosítható elemei mellett saját tényleges — nem pedig vélt vagy ideológiai ellenfeleink által számunkra célzatosan kimunkált — elméleti és ideológiai hiányosságaink leküzdésében is szerepet játsszon.

A marxizmus társadalomtudományi eredményeinek propagálása során más — üzemen kívüli vonatkozásban is — mélyrehatóan elemezni kell:

nagyon különböző helyzeteket és közegeket, amelyekben társadalomtudományi eredményeinket ismertetni és népszerűsíteni kívánjuk. Feltételezhető, hogy a szóba jöhető intézmények, társadalmi rétegek, egyének elsősorban azon eredményekre fogékonnyak, amelyek valamilyen formában saját helyzetükkel és megoldatlan problémáikkal függenek össze. Mivel a világrendszerek békés egymás mellett élésének és ideológiai harcának korszakában élnek, feltételezhető érdeklődésük a szocialista fejlődés tényleges, nem propagandisztikus eszközökkel, objektív tudományos hitelességgel megrajzolt eredményei iránt. Általában azzal kell számolnunk, hogy a társadalomtudományi eredmények befogadó közege elsősorban a vezető értelmiség, közelebbről tudósok, kutatók, politikai személyek, nem kevésbé a kommunista pártértelmiség és a baloldali értelmiség, s e vezető értelmiségen keresztül befolyásolható elsősorban a nagy tömegek véleménye.

THE INTERNATIONAL IDEOLOGICAL STRUGGLE AND OUR RELATIONSHIP TO BOURGEOIS SOCIAL SCIENCES

J. Szigeti

The paper was the chief report of the joint session, held on 12 June 1968, of the following sections of the Hungarian Academy of Sciences: Linguistic and Literary Sciences, Philosophical and Historical Sciences, as well as the Sciences of Economics and Jurisprudence. It examines the critical reaction of Marxist social science to bourgeois social science, of all things in the direction of bourgeois trends playing in our days an influential role (structuralism, existentialism, convergence theories etc.). The author takes a stand for the unity of Marxist social sciences and against the pluralization of Marxism. He discloses one of the theoretical bases of the latter in the methodological pluralism which had been propagated and made conscious since E. Bernstein and Max Weber. Marxism knows no ideological class peace; conditions of peaceful coexistence — in opposition to such assertions according to which peaceful coexistence would be incompatible with ideological struggle — just require the consistency of ideological struggle.

МЕЖДУНАРОДНАЯ ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ БОРЬБА И НАШЕ ОТНОШЕНИЕ К БУРЖУАЗНЫМ ОБЩЕСТВЕННЫМ НАУКАМ

Й. Сигети

В работе, бывшей главным рефератом на объединенном заседании 12 июня 1968 г. отделов языка и литературы, философии и истории, а также экономики и права Венгерской Академии наук, анализируется критическое отношение марксистской общественной науки к буржуазной общественной науке, в первую очередь, к буржуазным направлениям, играющим в наши дни (структурализм, экзистенциализм, теории конвергенции). Автор выступает за единство марксистских общественных наук и против плюрализации марксизма, огни из теоретических основ которой он видит в методологическом плюрализме, распространившемся и ставшем сознательным со времени Е. Бернштейна и Макса Вебера. Марксизм не знает идеологического классового мира; обстоятельства мирного сосуществования — в противоположность утверждениям о несовместимости мирного сосуществования с идеологической борьбой — требуют последовательной идеологической классовой борьбы.